

ПУБЛІКАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ

УДК 903.4'1–033.64(477.81)“02/03”

КОМПЛЕКСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХРІННИКИ-1 (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОБ'ЄКТУ 3/2015)

Олександр МИЛАШЕВСЬКИЙ, Сергій ГОРБАНЕНКО, Марина СЕРГЄЄВА,
Антон ПАНІКАРСЬКИЙ, Тетяна БІТКОВСЬКА

*Інститут археології НАН України,
пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, Україна, 04210,
milan7667@gmail.com, gorbanenko@gmail.com, mar.sergeyeva@gmail.com,
anton.panikarski@gmail.com, allesligue@gmail.com*

Сергій ДІДЕНКО
*Національний музей історії України,
вул. Володимирська, 2, Київ, Україна, 01030
svdidenko.arh@gmail.com*

До наукового обігу введено матеріали комплексного дослідження житла вельбарської культури (об'єкт 3/2015) з поселення Хрінники-1. Описано залишки житла, проаналізовано речовий комплекс. Результатами природничих методів досліджень в археології стали палеоетноботанічні та археозоологічні визначення.

На підставі комплексного аналізу таких хронологічних індикаторів, як роговий гребінь, фрагменти вузькогорлих світлоглиняних амфор, кількісного та типового складу гончарної черняхівської кераміки, визначено хронологію функціонування житла в межах ступеня С₂ (270–330 рр.). Також проаналізовано рівень розвитку відтворюючих (землеробство і тваринництво) і привласнюючих (мисливство й рибальство) форм господарювання.

Ключові слова: вельбарська культура, кераміка, косторізна справа, античний імпорт, палеоетноботаніка, археозоологія, господарство.

Вельбарська культура – археологічна культура пізньоримського часу, носіями котрої традиційно вважають східногерманське плем'я готів, була поширена на території сходу сучасної Польщі, заходу Білорусі та північного заходу України у I–IV ст. [Белявец, 2007; Вяргей, 1999; Козак, 1986; 1992; Róžny..., 1981]. Непересічною пам'яткою цієї культури є поселення поблизу с. Хрінники Демидівського району Рівненської області, в урочищі Шанків Яр, на терасі лівого берегу р. Стир. Воно розташоване в південно-східній частині ареалу поширення вельбарської культури, у межах так званої смуги F за

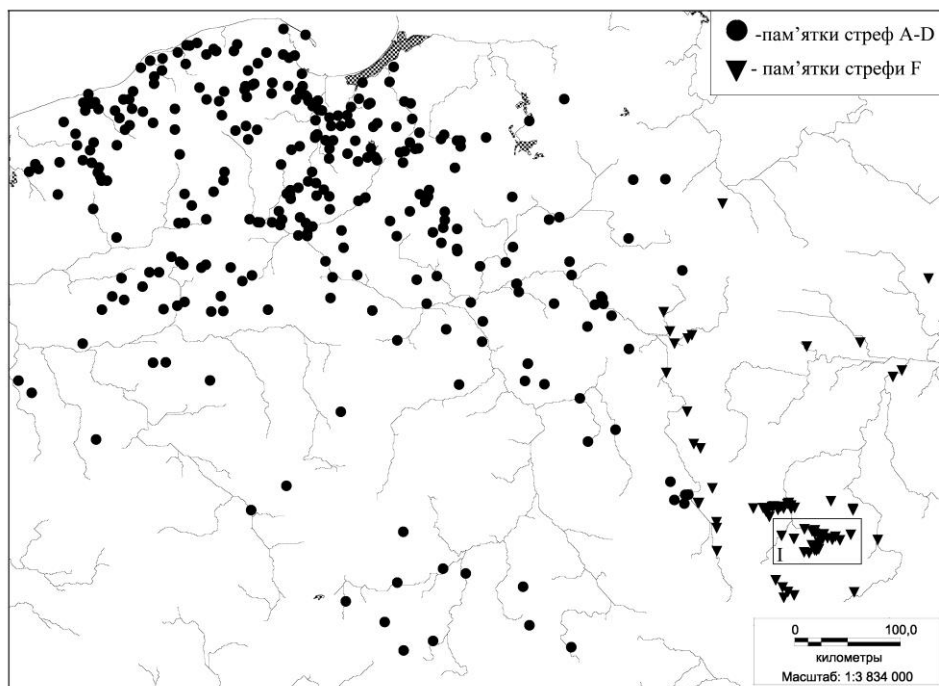

Рис. 1.1. Карта пам'яток вельбарської культури (I – пам'ятки півдня південно-західної Волині).

Р. Волонгевичем [Wołagiewicz, 1981] (рис. 1), і нині є найповніше дослідженою поселенською пам'яткою цієї культури. У 2014–2015 роках завершено дослідження об'єкта 3/2015¹, результати якого є предметом пропонованої комплексної публікації.

Об'єкт 3/2015 – це споруда овальної форми, розмірами 7×4 м, орієнтована довгою віссю по лінії захід–схід (рис. 2). Рівень виявлення – 0,8–0,9 м від сучасної поверхні. Житло заглиблене в материк на 1,2–1,3 м. Стінки прямовисні, заповнення становив гумусований суглинок темно-сірого кольору. Материк – жовтий суглинок, що переходить у білу глину. Зважаючи на незначну кількість глиняної обмазки із відбитками плоту, можна припустити каркасно-плотову конструкцію стін. Яма біля південної стіни житла належить до давньоруського часу. Із цим хронологічним відрізком, вірогідно, пов'язаний також невеликий

¹ Під час досліджень під керівництвом Д. Козака, об'єкти отримували наскрізну нумерацію від першого року розкопок. Із 2015 р. об'єкти позначають номером та роком. Оскільки описуване житло почали розкопувати у 2014 р., воно отримало № 127. Завершення досліджень відбулося у 2015 р., тому у відповідному звіті воно фігурує як "об'єкт 3/2015".

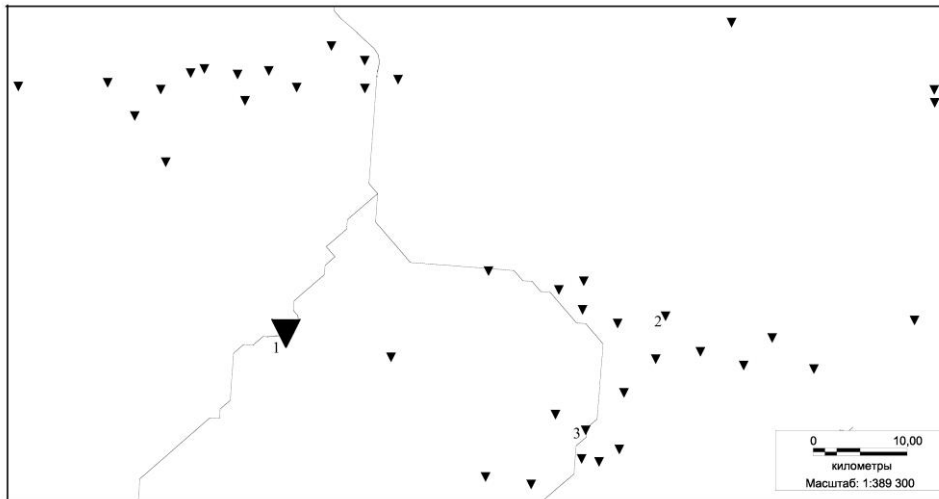

Рис. 1.2. Карта пам'яток вельбарської культури на півдні Південно-Західної Волині. Цифрами позначено пам'ятки з гончарними горнами: 1 – Хрінники-1; 2 – Привільне; 3 – Підлужжя).

ривчак на захід від ями. В об'єкті також знайдено матеріали ранньозалізного часу, проте переважну більшість становлять знахідки вельбарської культури пізньоримського часу.

Більшість знахідок – уламки *кераміки* (828 фрагментів). Із них 701 (84,7 %) фрагмент становить ліпна кераміка вельбарської культури, 120 (14,4 %) – гончарного черняхівського, 7 (0,9 %) – імпортного посуду.

Кількісне співвідношення ліпної та гончарної кераміки важливе для культурної інтерпретації об'єкта (черняхівський, вельбарський, черняхівський із вельбарськими елементами, вельбарський із черняхівськими елементами) [Козак, 1988, с. 134; Щукин, 1989, с. 213]. Враховуючи те, що ліпна кераміка через такі об'єктивні причини, як крупні фракції домішок у глиняному тісті, не завжди якісний випал тощо, є доволі крихкою й може розбиватися на значно дрібніші фрагменти, ніж гончарна, було використано спосіб підрахунку керамічних фрагментів без урахування неорнаментованих стінок – як ліпних, так і гончарних. Без урахування останніх, керамічний комплекс об'єкта 3/2015 має такі показники: ліпна кераміка – 72,6 %, гончарна – 23,4 %, імпортний посуд – 4 %.

Зафіксовано 701 фрагмент *ліпного посуду* вельбарської культури. Вона представлена, переважно, столовими формами із підлощеною та комбінованою поверхнею (підлощені по вінцю та придонній частині, хроповаті по тулубу).

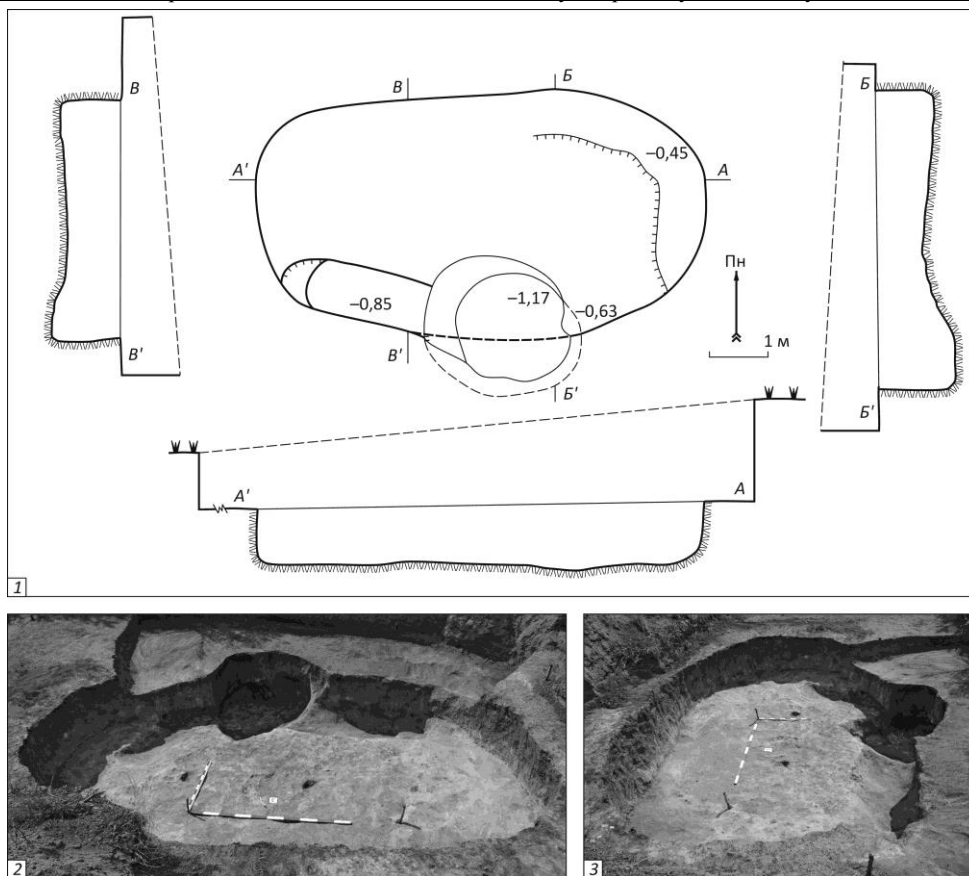

Рис. 2. Хрінники-1, об'єкт 3/2015: 1 – план і перерізи; фото: 2 – вигляд із півночі; 3 – вигляд зі заходу.

Основний потошувач – жорства, трапляються також органіка та дрібний пісок. Представлена кераміка таких типів.

1. Горщики типу IA (рис. 3, 1, 2) за класифікацією Р. Волонгєвіча [Wołagiewicz, 1993] становлять 80 % від усіх ліпних горщиків з об'єкта. Значно менше представлені горщики типів IB (рис. 3, 3, 4) та IC (рис. 3, 5).

2. Посудини групи VI (рис. 4, 1) та X (рис. 4, 2–4, 6) – переважна більшість мисок чорнолощені, з добре заглаженою поверхнею. У керамічному тісті дрібні домішки жорстви, органіки. Одна з посудин із орнаментальним поясом у вигляді циліндричних вдавлень по валику (рис. 4, 3) має шерехату поверхню. Достатньо рідкісними для вельбарської культури є фрагменти вази типу IV C (рис. 4, 7).

3. Кубок заслуговує на окрему увагу (рис. 4, 8). Вінця розхилені назовні, із підгранкою, шийка висока циліндрична, добре виділена, в переході від плеча до

тулуба є невелике заглиблення. Схожі риси мають кубки вельбарської культури типу XVIII С за Р. Волонгевичем [Wołagiewicz, 1993, tabl. 36, 5, 6], проте, вони мають дещо відмінну орнаmentaцію. Близькими аналогіями, на нашу думку, є посудини пшеворської культури, де такі кубки широко представлені, починаючи з ранньоримського часу. Аналогії до кубка із об'єкта 3/2015 з матеріалів пшеворської культури походять з Каменьчика-11, 108 [Dąbrowska, 1997, taf. VI,

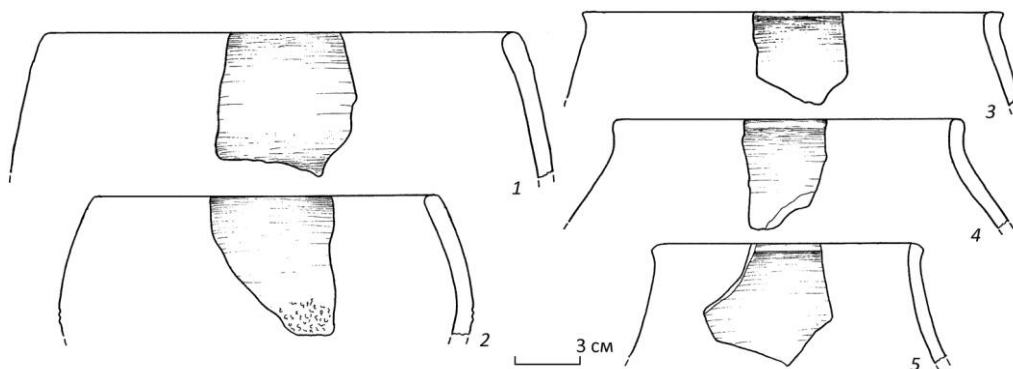

Рис. 3. Хрінники-1, об'єкт 3/2015. Ліпні горщики типів: 1, 2 – ІА; 3–5 – ІВ.

11; LVII, 11], Надколе-12 [Andrzejowski, 1998, pl. 11, 3], Вишкова-23 [Machajewski, 2007, ryc. 48, 15] тощо.

Нехарактерним для вельбарської культури також є фрагмент ліпного кубка із штампованим орнаментом, виконаним “коліщатком” (рис. 4, 11). Така орнаmentaція досить типова для керамічних форм черняхівської культури [Сымонович, 1964а, с. 273]. Посудини з ідентичним орнаментом відомі, зокрема з Вікнин Великих, Комарова, Лохвиці та інших [Сымонович, 1964а, рис. 22].

Достатньо велику кількість керамічного комплексу об'єкта 3/2015 представляє гончарна кераміка черняхівської культури – 120 фрагментів як столового, так і кухонного посуду. Столові посудини виготовлені з добре вимученої глини, з дрібними домішками жорстви та органіки, сіро- або чорнолощені; становлять переважну більшість гончарного посуду. Кухонних посудин значно менше – лише 25 фрагментів (21 %), з яких два денця (рис. 5, 23, 24). Гончарна кераміка представлена: вазами (рис. 5, 1, 2), горщиками (рис. 5, 11, 13–16, 18), мисками (рис. 5, 3, 19, 20).

Форми гончарного посуду доволі типові для поселення в Хрінниках, посудини з таким самим профілюванням та оформленням знайдено і в інших об'єктах поселення. Триручна ваза із аналогічним профілюванням вінець відома в матеріалах житла 79 [Козак, 2012, табл. 30, 3], аналогічна (рис. 5, 3) миска із “краплеподібними” вінцями, плавним профілюванням тулуба та валиком під шийкою має прями аналогії в матеріалах жител 47 [Козак та ін., 2004, рис. 31,

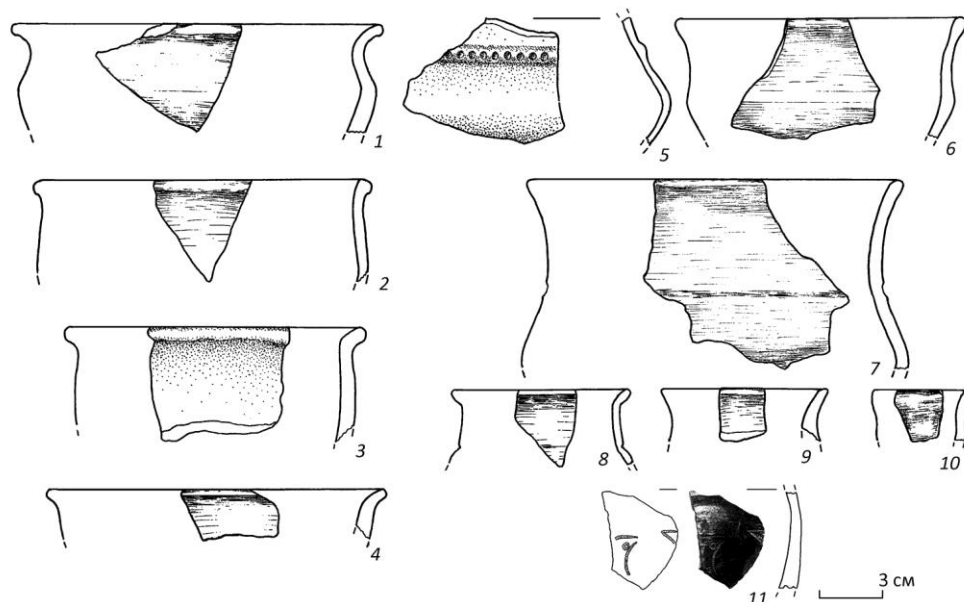

Рис. 4. Хрінники-1, об'єкт 3/2015. Ліпний посуд: 1, 2, 5, 7 – вази; 4, 6 – миски; 8–11 – кубки.

6], 48 [Козак та ін., 2004, рис. 34, 4], 54 [Козак та ін., 2004, рис. 38, 4]. Також у житлі 47 [Козак та ін., 2004, рис. 31, 4, 6] знайдено гончарні вази, аналогічні іншим виробам з об'єкта 3/2015 (рис. 5, 4, 5). Посудина, аналогічна керамічній формі (рис. 5, 6), виявлена в комплексі капища-жертвника [Козак, 2012, табл. 65, 5].

Більшість перерахованих об'єктів з аналогічними вазами датовані II фазою функціонування поселення (друга половина III – перша половина IV ст.), а житло 54 – III фазою (друга половина IV ст.). Тим самим часом датовано об'єкти, де знайдено аналогії гончарним горщикам. Щоправда, в зазначених горщиках. Щоправда, в зазначених житлах відсутні надійні хронологічні індикатори, а датування проведено за кількісними показниками гончарної кераміки (житло 47 – близько 30 %; житло 48 – близько 50 %; житло 54 – 85 %). Ці дані потребують перевірки, оскільки вази з об'єкта 3/2015 (рис. 5, 2, 4) мають аналогії в похованні 65 могильника Легедзине, де вони знаходилися разом із фібулою варіанту А 1 за С. Гороховським [Магомедов та ін., 2016]. Такі фібули діагностують Ружичанську фазу черняхівської культури (230–270 рр.). Ваза із Г-подібним вінцем містилася в похованні 5 могильника Завадівка, яке надійно датоване ступенем С₂ [Петраускас О., Петраускас А., 2008, с. 65] (270–330 рр.). Отже, поява гончарних посудин із такими морфологічними особливостями, як у ваз із об'єкта 3/2015, в черняхівській культурі припадає приблизно на середину III ст.

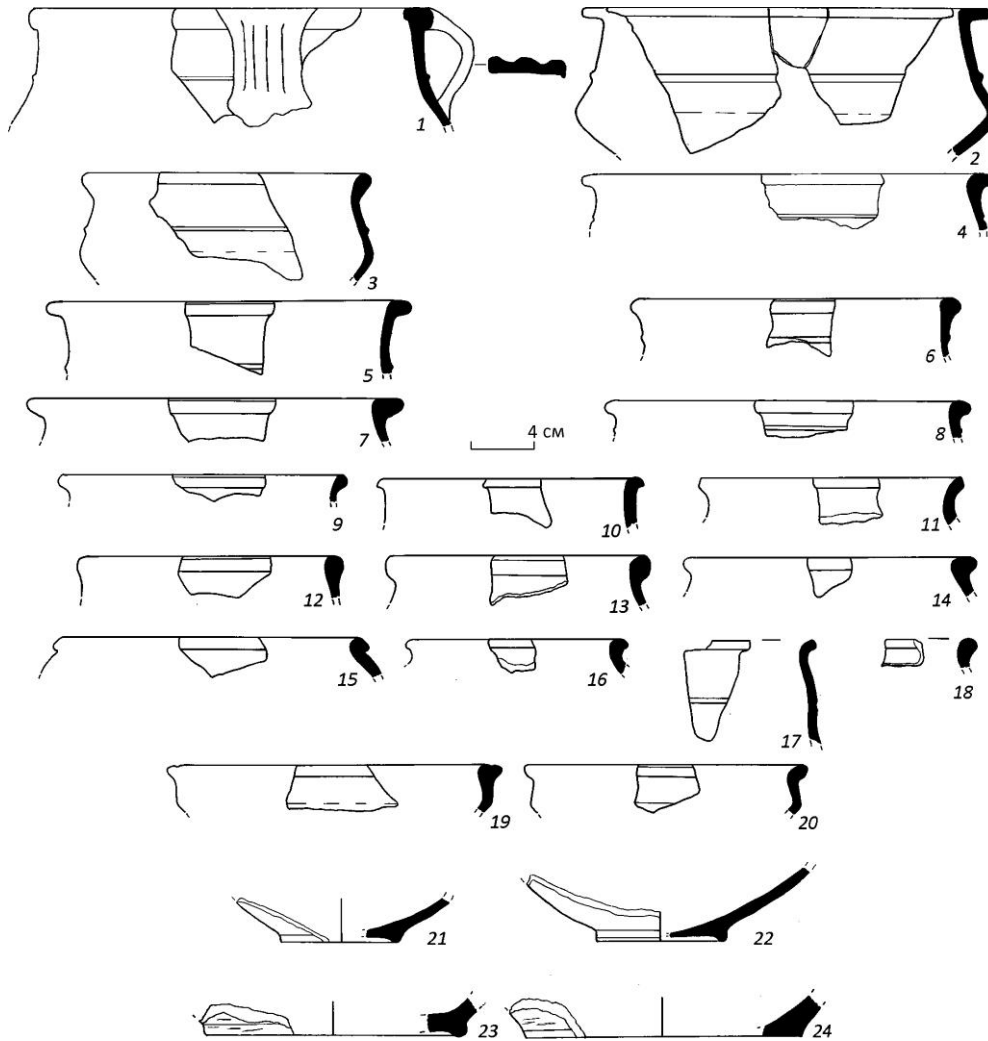

Рис. 5. Хрінники-1, об'єкт 3/2015, гончарна кераміка: 1, 2 – вази; 3, 19, 20 – миски; 11, 13–16, 18 – горщики; 4–10, 12, 17 – посудини невизначених типів.

Вірогідно, в середині – другій половині III ст. ці посудини могли потрапити у середовище вельбарської культури Волині, зокрема на Хрінницьке поселення.

Із об'єкта 3/2015 походить частина знахідок, що належить до предметів античного керамічного імпорту. Переважну більшість (6 од.) становить амфорний матеріал; столовий посуд представлений одним фрагментом. Визначення кольору поверхні та керамічного тіста проведені за шкалою

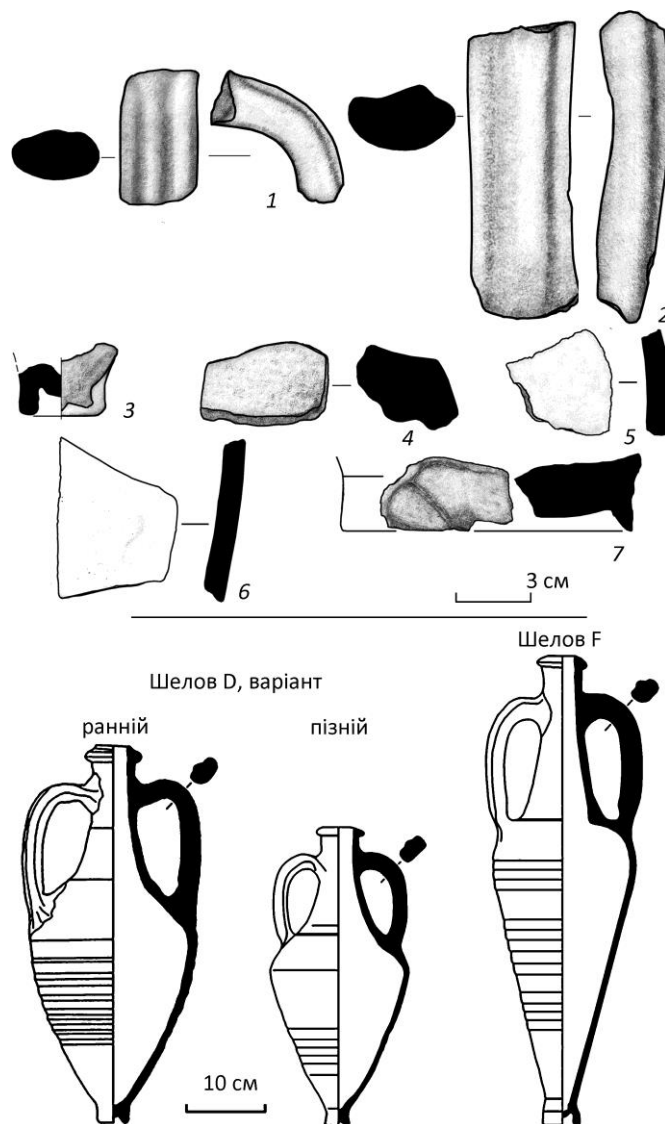

Рис. 6. Хрінники-1, об'єкт 3/2015. Фрагменти імпортного посуду.

кольорів Munsell Soil Color Charts [Munsell, 2000]. Перейдемо до детального аналізу матеріалу.

Фрагмент овальної в перетині ручки, профільованої двома неглибокими жолобками (рис. 6, 1). Черепок на зламі жовтуватий зі світло-коричневим відтінком (10 YR 7/3). Глиняне тісто із включеннями піроксену, піску,

залізистих часток. Ширина – 29 мм, товщина – 18 мм. Пізній варіант амфор типу Шелов D. Дата: середина III – перша чверть IV ст.

Фрагмент овальної в перетині ручки, профільованої двома широкими жолобками (рис. 6, 2). Черепок на зламі жовтуватий зі світло-коричневим відтінком (10 YR 7/4). Глиняне тісто із включеннями піроксену, піску, залізистих часток. Ширина – 39 мм, товщина – 26 мм. Ранній варіант типу Шелов D. Дата: початок–середина III ст.

Ніжка з вузьким кільцевим піддоном та ледь наміченим виступом-кнопкою в центрі (рис. 6, 3). Піддон та виступ сформовані неохайно. Черепок на зламі світло-коричневий (5 YR 6/4). Глиняне тісто із включеннями піроксену, піску, залізистих часток. Діаметр – 27 мм. Пізній варіант амфор типу Шелов D. Дата: початок–середина III ст.

Фрагмент нижньої частини горла з переходом у плече (рис. 6, 4). Черепок на зламі світло-коричневий із жовтуватим відтінком (5 YR 7/6). Глиняне тісто із включеннями піроксену, піску, залізистих часток. Товщина – 25 мм. Тип Шелов D / Шелов F. Сумарна дата: початок III – третя чверть IV ст.

Стінка з гладенькою зовнішньою поверхнею (рис. 6, 5). Черепок на зламі червонувато-коричневий (5 YR 6/4). Зовнішня поверхня сірувата (2,5 Y 7/6). Глиняне тісто із включеннями піроксену, піску, залізистих часток. Товщина – 9 мм. Тип Шелов D / Шелов F. Сумарна дата: початок III – третя чверть IV ст.

Червоноглиняні амфори. Стінка з гладенькою зовнішньою поверхнею (рис. 6, 6). Черепок на зламі рожево-коричневий (7,5 YR 7/3), із залишками рідкого світлого ангобу. Глиняне тісто з візуально помітними дрібними включеннями вапняку та дрібної слюди. Товщина – 10 мм. Тип та дата не визначені.

Столовий посуд. Фрагмент дна товстостінної посудини на низькому кільцевому піддоні (№ 321) (рис. 6, 7). Поверхня, оббита, частково перепалена. Черепок на зламі світло-рожевий (7,5 YR 7/3). Товщина дна – 16 мм; товщина кільця піддона – 8 мм.

Уточнення датування “класичних” (або ранніх варіантів) амфор типу Шелов D [Шелов, 1978] виробництва Гераклеї Понтійської [Внуков, 2006] у межах початку–третьої чверті III ст. стало можливим завдяки кримським пам’яткам, де вони виступають незаперечним хронологічним індикатором фази I (190/200–260/270 pp.) хронології могильників Центрального і Південно-Західного Криму III–IV ст. за В. Юрочкіним і О. Труфановим [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 361, 362; рис. 3, 14; XI-14]. Однак виробництво та еволюція цих амфор продовжувалися й далі. У другій половині III ст. з’явилися пізні варіанти типу D, які суттєво відрізняються від класичних “танайських” амфор з яйцеподібним тулубом на невеликій порожнистій ніжці та чітким переходом до вузького горла. Корпус пізніх варіантів типу D має простіші біконічні пропорції,

значно спрощене профілювання вінець та ручок. Піддон на ніжці став неохайним, перетворився на вм'ятину або взагалі зник [Діденко, 2014]. Знахідки таких амфор походять зі склепу 21 могильника інкерманської культури Дружне [Храпунов, 2002, с. 20], поховань 16 і 86 черняхівського могильника Оселівка [Никитина, 1988, табл. 10, 3; 48, 5], курганів 9 і 26 пізньосарматського могильника Градешка [Васильєв, Дзиговский, 2001–2002, рис. 3, 8; 18, 24]. Поховання в курганах 9 і 26 могильника Градешка належать до кінця III – початку IV ст. [Васильєв, Дзиговский, 2001–2002, с. 324; Діденко, 2015, с. 386–389]. Комплекс із Дружного датовано в межах підфази Ша (310/320-і роки) хронології могильників Центрального і Південно-Західного Криму III–IV ст. [Юрочкин, Труфанов, 2007, с. 362–365; рис. 4, 25; XI-14]. Поховання 86 Оселівського могильника, за знахідкою скляного кубка типу Верпелев-Сакрау, датовано першою половиною IV ст. [Рау, 1972, Bd. 3]. Фінал побутування пізніх варіантів амфор типу Шелов D і початковий етап надходження до Північного Причорномор'я посудин типу Шелов F, найімовірніше, припадав на 320-ті роки. Амфори типу F вийшли з ужитку на початку гунської епохи в 70-х роках IV ст., коли на зміну їм прийшов новий тип гераклейської тари – світлоглиняні вузькогорлі амфори типу Шелов E [Діденко, 2014].

Усі профільні фрагменти з об'єкта 3/2015 належать лише раннім та пізнім варіантам типу Шелов D, які могли потрапити до одного комплексу приблизно в середині III ст. Беручи до уваги спостереження С. Внукова про вторинне використання античних винних амфор протягом десяти, а іноді й двадцяти років [Внуков, 2015], об'єкт 3/2015 можна датувати третьою чвертю III ст.

До інших глиняних виробів належать пряслиця (рис. 7, 1–3), фрагмент грального жетону (рис. 7, 4) і тягарець (рис. 7, 5).

Для класифікації прясел використано розробку Б. Магомедова [Магомедов, 2015]. Перше пряслице (рис. 7, 1) належить до типу F 1 – “цибулинної” форми, випукла бокова поверхня котрих переходить в увігнуту. Походження пов'язане із пшеворською та вельбарською культурами. Прясла цього типу відомі на Хрінницькому поселенні [Козак та ін., 2004, рис. 67, 3]. Друге пряслице (рис. 7, 2) належить до варіанту A 121 a – усічено-біконічні прясла із пласкими площадками з невеликим діаметром каналу. Походження пов'язане із вельбарською та пшеворською культурами. Прясла цього типу також характерні для Хрінницького поселення [Козак та ін., 2004, рис. 67, 4; Козак, 2012, рис. 51, 17–18]. Третє пряслице (рис. 7, 3) належить до типу D 2 – високих циліндричних пряслиць. Воно має врізний орнамент по всій боковій поверхні у вигляді трикутників із різними комбінаціями поперечних та поздовжніх ліній. Схожі орнаментальні мотиви відомі й на інших пряслицях із Хрінницького поселення [Козак, 2012, рис. 51, 1]. Орнамент нанесений також і на одному з торців: це насічки, серед яких зафіксовано рунічні знаки.

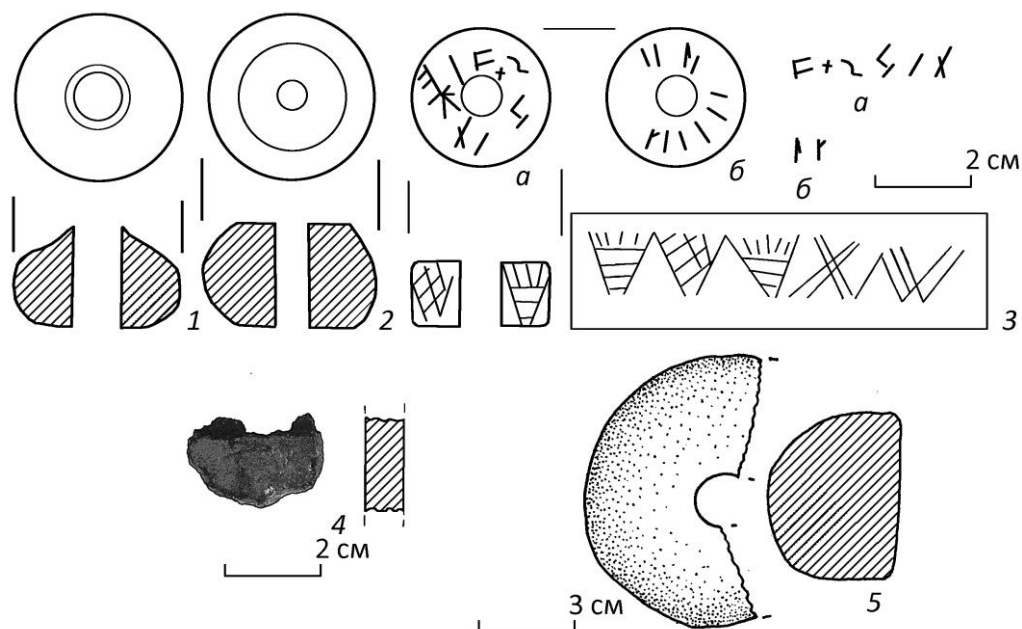

Рис. 7. Хрінники-1, об'єкт 3/2015, вироби з глини: 1–3 – пряслиця; 4 – гральний жетон; 5 – важок.

У пізньоримський час рунічна писемність знаходилася на початковому етапі розвитку, тому більшість пам'яток рунічного письма становлять не зв'язні тексти чи написи, а комбінації магічних знаків [Милашевський, 2010]. Трикутники можуть означати зображення землі (горизонтальні смуги) та дощу (вертикальні смуги). Схожі малюнки, зображені на посудинах епохи енеоліту, пов'язані з аграрними культами [Рыбаков, 1981, рис. 50]. На одній стороні пряслиця (рис. 7, 3а) по колу зображено низку рун: Ψ (*fehu*, майно), $\dagger$ (*nauthiz*, потреба), ζ (*sowilo*, сонце), ς (*jera*, врожай), I (*isa*, лід), g (*gebo*, дар). Семантика цих знаків може означати прохання доброго врожаю на наступний рік у зв'язку із попередніми нещастями. Останній знак на цій площині прясла, вірогідно, є злитим написанням декількох рун, що ускладнює його читання. На зворотній частині (рис. 7, 3б) зображено руну I (*laguz*, вода) та Ψ (*kenaz*, факел). Зміст цих рунічних знаків можна витлумачити як заклик до води (дощу), котрий має прийти на зміну спеці.

Серед глиняних виробів індивідуального характеру можна назвати також фрагмент стінки ліпної посудини, обточений по краях для надання концентричної форми (рис. 7, 4). Такі вироби довгий час вважали керамічними пряслами. Проте, на нашу думку, враховуючи незначну масу та асиметричність

(котра ускладнює використання виробу як прясла), вірогідніше, що це – грально-лічильний жетон. Такими глиняними жетонами, які були дешевшою альтернативою скляним виробам, користувалися у пізньоримський час на території Барбарікуму та Римської імперії як гральними фішками під час гри у кості [Сымонович, 1964б, с. 310–311].

Ще один виріб з глини є, найвірогідніше, грузилом для рибальської сітки (рис. 7, 5).

Вироби з кістки та рогу представлені чотирма знаряддями.

1. *Наконечник дротика* виготовлений зі щільного оленячого рогу (за спостереженнями М. Сергєєвої) (рис. 8, 1). Він має правильну листоподібну форму, ромбічний у перетині. Довжина становить 13,2 см, найбільші розміри у перетині – 1,4×0,65 см. Виріб добре відполірований, імовірно, дрібним абразивом, від якого залишилися дрібні тонкі мікроподряпини, помітні при використанні оптичної техніки. Лінія найбільшої ширини вістря розташована нижче лінії середини загальної довжини вістря на 1–1,5 см.

Можливі конструкція та використання: нижнім тупим кінцем його закріплювали в деревку, і, очевидно, фіксували в пазі (чи розщепі) за допомогою клеючих речовин та обмотування. Можна припустити, що діаметр деревка був не менше 1,5 см. Напевно, для зручного закріплення у деревку майстер у нижній частині вістря зрізанням зробив невеликі майданчики завширшки 0,3–0,5 см з обох сторін, таким способом позначено “черенок” (завдовжки 2,5 см). Окрім того, нижня частина вістря позначена зрізаними плічками (завдовжки 2–2,5 см). Гострі рівні краї сторін та полірування вістря засвідчують те, наскільки акуратно він був виготовлений, і вказують на колючу функцію, яку, власне, характеризує звужена форма, гострі краї і згладжена поверхня.

Аналіз фауни з поселення, який провів О. Журавльов за даними кількох сезонів, показує, що результати полювання на диких тварин становили частину раціону місцевої громади. Серед остеологічних решток, виявлених в об’єкті 3/2015, трапилися численні кістки свійських тварин, а також кістки оленя й тетерука (див. нижче).

Опосередковано про мисливську діяльність можуть свідчити знайдені на поселенні предмети озброєння, які могли бути використані для полювання (вістря стріл, дротиків). Наприклад, у 2010 р. в культурному шарі розкопу 1–24 було знайдено вістря стріли, виготовлене з рогу, яке Д. Козак зарахував до матеріалів вельбарської культури [Козак, 2016].

Свідченням про місцеве виготовлення виробів із рогу та кістки, у тому числі предметів озброєння, є об’єкти, які Д. Козак інтерпретував як спеціалізовані майстерні. У заповненні одного з них (споруда 64) знайдено численні обрізки з рогів оленя та кози (понад 100; визначення О. Журавльова) [Козак, Сергєєва, 2013]. Поруч було знайдено три невеликі залізні вістря стріл,

О. Милашевський, С. Горбаненко, М. Сергєєва, А. Панікарський, Т. Бітковська, С. Діденко
 47 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2016. Випуск 20
 які, ймовірно, використовували для полювання [Козак, 2012, с. 138, рис. 48, 1–3].
 У заповненні котловану житла 121 було виявлено 476 уламків відходів
 косторізної справи, у тому числі 201 фрагмент порізаних рогів оленя
 (визначення О. Журавльова) і 10 заготовок рогових пластин [Козак, Сергєєва,
 2013, с. 54]. Загалом, серед предметів озброєння на Хрінницькому поселенні

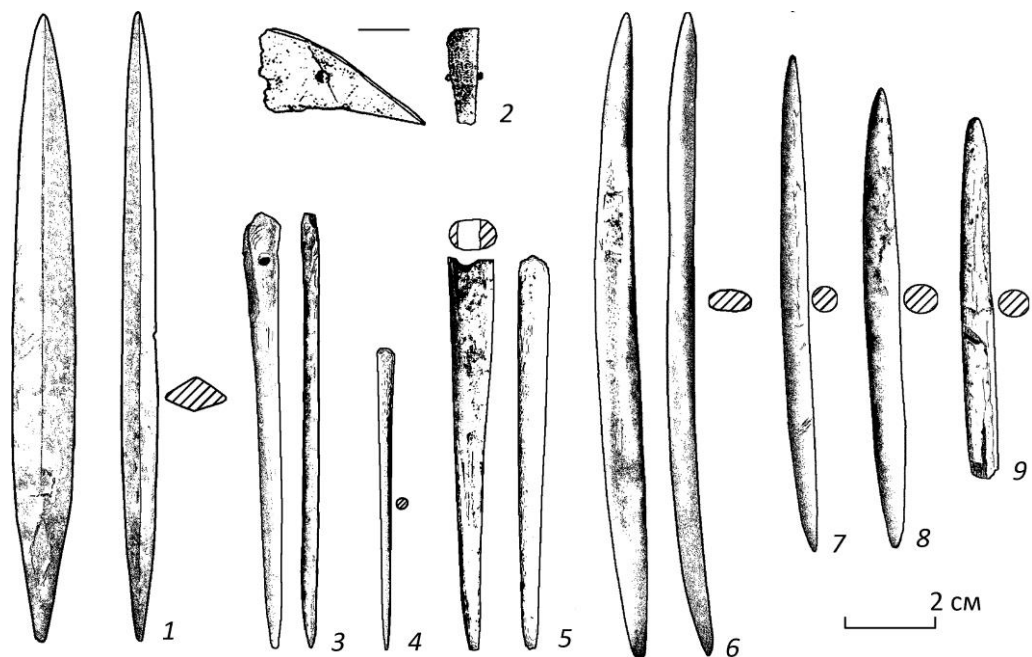

Рис. 8. Хрінники-1, об'єкт 3/2015. Вироби з рогу (1, 2) і кістки (3–9): 1 – наконечник дротика; 2 – гребінь; 3–5 – проколки; 6–9 – “стилоси”.

пізньоримського часу були знайдені залізні вістря дротиків (у житлах 86, 114, 122) [Козак, 2012, с. 89–91, 138, рис. 48, 8; 2016].

Виготовлення вістрів із рогу та кістки було економнішим порівняно із залізними. Зроблені з такого матеріалу предмети озброєння не поступалися в ефективності металевим; їх використовували як у полюванні, так і під час бойових дій проти незахищеного супротивника [Luik, 2006, s. 141–143].

Аналогії до описуваного вістря, серед матеріалів пам'яток вельбарської і черняхівської культур поки не відомі. Як приклад використання вістрів стріл із кістки й рогу населенням пізньоримського часу є знахідки з болотистої місцевості Нідам Мозе (Ютландія; III–V ст.) [Riesch, 2002, s. 26–28].

“Стилоси” репрезентовані трьома цілими екземплярами й одним фрагментом (рис. 8, 6–9); виготовлені з кістки. Екземпляри ретельно виконані й відполіровані. Судячи з дуже незначних мікроподряпин, ледь помітних навіть

при використанні оптичних приладів, їхні поверхні відполіровані дрібним абразивом, а потім ще тканиною або хутром.

Один зі “стилосів” (завдовжки 14 см) трохи увігнутий та сплющений, що повторює форму вихідного матеріалу (рис. 8, 7). Усі інші екземпляри округлі в перетині, майже правильної сигароподібної форми. Два з них цілі (рис. 8, 7, 8). Їхня довжина 10 і 10,8 см, найбільший діаметр відповідно 0,6 і 0,5 см. Ще одне знаряддя обламане з одного боку (рис. 8, 9); збережена довжина – 7,8 см, діаметр перетину – 0,7 см.

Подібні знаряддя відомі як з інших вельбарських об’єктів Хрінників, так і з матеріалів вельбарського поселення Боратин-1 [Козак, 1989, рис. 1, 3]. Поширені вони і в матеріалах інших синхронних культур. На небезпідставну думку О. Гопкало², такі знаряддя використовували для ущільнення ниток у тканинах, які виготовляли на вертикальному ткацькому верстаті, що також добре узгоджується зі знахідками пряслиць.

Знаряддя праці зі загостреним кінцем. Два таких знаряддя слушно інтерпретувати як проколки. Вони виконані з кісток із природним загостренням, ще трохи підправленим для надання потрібної форми. Довжина проколки з пташиної кістки становить 9,6 см (рис. 8, 3); один кінець гострочастинний, протилежний – плоский, з неглибокою ямкою (діаметр 2 мм), просвердленою вістрям ножа. Її можна трактувати як сліди недосвердленого отвору. Поверхня має сліди лошіння, але вони слабкі, що вказує на короткочасне використання цього знаряддя.

Інше знаряддя має довжину 6,6 мм, його діаметр у середній частині – 3 мм (рис. 8, 4). Формою воно нагадує голку, проте відсутність вушка з отвором не дає змогу визначити його саме так. Ймовірно, це знаряддя також слугувало проколкою. Її робочий кінець залощений; сліди лошіння також простежено трохи вище, де виріб могли тримати в руці. Інтенсивність лошіння може свідчити про доволі тривале використання речі.

Ще одне знаряддя пошкоджене, його робочий кінець обламаний. Із протилежного боку збереглися залишки отвору, виконаного свердлом; може бути інтерпретоване як голка для плетіння (рис. 8, 5). Збережена довжина – 8,4 см, у перетині біля верхнього краю 0,9×0,6 мм. Мінімальний діаметр отвору становить 0,4 см.

На відміну від “стилосів”, знаряддя праці зі загостреним робочим кінцем мають не дуже ретельно відполіровану поверхню, що зберегла фактуру кістки.

Гребінь (рис. 8, 2) виготовлено з рогу, що є традиційним для цієї категорії виробів. Посередині пластинки зберігся дрібний мідний цвяшок, завдовжки 1,1 см. Товщина пластинки 5 мм.

---

² Висловлюємо щирі вдячність О. Гопкало за консультацію.

Об'єкт 3/2015 не мав ознак косторізної майстерні, через що постає питання про походження описаних предметів. Примітивні знаряддя праці, такі як проколки, зазвичай виготовляли власноруч за необхідністю; вони були продукцією домашнього ремесла. Голка для плетіння залишається під питанням через використання для її виготовлення такого спеціалізованого інструменту, як свердло. При тому, що немає підстав заперечувати наявність свердла у власника будівлі, зазначені вироби могли бути виготовлені також поза її межами. Зокрема, на косторізних майстернях, виявлених на цьому поселенні [Козак, Сергєєва, 2013].

До продукції косторізних майстерень можна зарахувати “стилоси”, гребінь і, судячи з високої якості обробки, наконечник дротика. З огляду на це варто звернути увагу на косторізні майстерні, виявлені у Хрінниках. Обидва комплекси містили велику кількість рогу: заготовки, напівфабрикати, відходи виробництва [Козак, Сергєєва, 2013, с. 54, 57]. Судячи з напівфабрикатів, в одній із майстерень виготовляли деталі (накладки) для набірних гребенів. Отже, належність фрагменту гребеня до її продукції цілком імовірна. Із однієї з майстерень міг походити і наконечник дротика.

Під сумнівом залишається походження “стилосів”, виготовлених із кістки. У досліджених косторізних комплексах сировиною для роботи майстрів слугував винятково ріг (переважно оленя); тваринні кістки зі слідами обробки відсутні. Отже, “стилоси” або були виготовлені в інший період функціонування майстерень, який не відобразився у залишках виробництва, або походили з якоїсь іншої майстерні. Ймовірно, що такі примітивні знаряддя могли бути виготовлені у домашніх умовах.

Важливим для визначення хронології житла є фрагмент рогового гребеня. Через його фрагментованість, реконструкція гіпотетична, проте достатньо ймовірна. Реконструкція³ за сегментом була проведена з урахуванням морфологічних особливостей черняхівських гребенів – найширшою є верхня частина спинки, звуження рогової пластини йде донизу та по краях (рис. 8, 2). За морфологічними характеристиками реконструйований гребінь подібний до гребенів класу I, серії 7, варіанту А за класифікацією Р. Шишкіна [Шишкін, 1999]. Такі вироби відомі на Хрінницькому поселенні [Козак та ін., 2004, рис. 69, 10]. Аналогічні гребені відомі й на інших пам'ятках черняхівської та вельбарської культур: вони походять із поховань 38, 111, 115 могильника Чернелів-Руський [Герета, 2013, рис. 23, 6; 66, 27; 68, 8]. Ці вироби належать до типу 1 гребенів із Чернелева-Руського за В. Тиліщак і характерні для першої й другої хронологічних груп могильника, які виокремив В. Тиліщак, датованих ступенями С_{1б}–С₂ (Ружичанська – Бережанська фази, 230–330 рр.) [Тиліщак,

---

³ Дякуємо О. Петраускасу за консультації щодо реконструкції гребеня.

2014, с. 131, 152–154]. Тим самим часом датовано подібні гребені з низки поховань вельбарського могильника Цецеле (поховання 163, 399, 444, 530) [Jaskanis, 1996, s. 110]. На нашу думку, тим самим періодом можна датувати й гребені з об'єкта 3/2015.

Палеоетноботанічні дані. Дотепер було визначено палеоетноботанічний матеріал лише з двох вельбарських пам'яток, що розташовані на території сучасної України. Це поселення Боратин-1, на кераміці з якого виявлено 8 відбитків зернівок культурних рослин [Пашкевич, 1991, с. 10], і Йосипівка-3, де знахідка палеоетноботанічних матеріалів має випадковий характер [Пашкевич, Милян, 2010]. Обидві пам'ятки не можуть бути залучені до

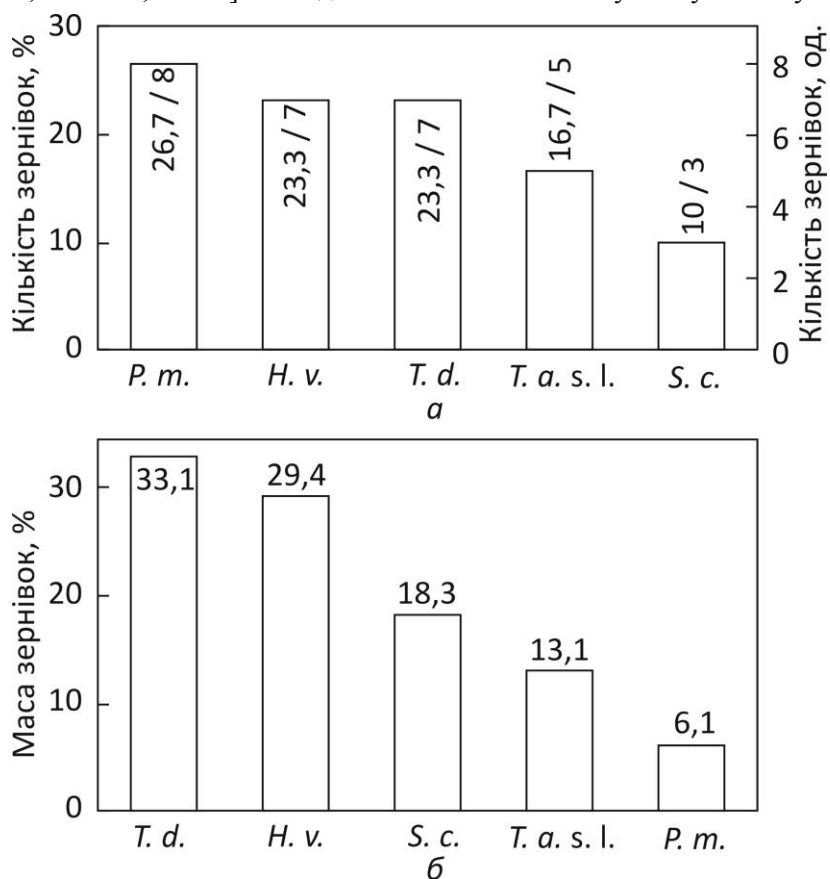

Рис. 9. Хрінники-1, об'єкт 3/2015. Палеоетноботанічний спектр культурних злаків: *а* – за кількістю; *б* – за масою. Скорочення: *P. m.* – *Panicum miliaceum* (просо); *H. v.* – *Hordeum vulgare* (ячмінь півчастий); *T. d.* – *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *S. c.* – *Secale cereale* (жито); *T. a. s. l.* – *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні). Тут і на рис. 10 цифрами подано: відсоток / одиниці.

статистичного порівняльного аналізу, оскільки у першому випадку кількість незначна, а у другому – через редукованість матеріалу. Отже, складно переоцінити важливість введення до наукового обігу нових даних вельбарської культури з палеоетноботаніки, які до того ж становлять достатню статистичну кількість.

Виявлено 42 зернівки та їхні фрагменти злакових культурних рослин і бур'янів, з яких 39 належать культурним. Проса (*Panicum miliaceum*) виявилось найбільше (8 од.); пшениця двозернянка (*Triticum dicoccon*) і ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*) посідають друге місце (по 7 од.); жито (*Secale cereale*) займало передостанню (5 од.), а пшениці м'які голозерні (*Triticum aestivum* s. l.) – останню (3 од.) позиції (рис. 9, а); 9 фрагментованих і сильно пошкоджених зернівок не визначено (Cerealia). Доповнюють дані з палеоетноботаніки знахідки бур'янів: 3 зернівки стоколосу (не визначено до виду, *Bromus* sp.), що є переважно засмічувачем посівів озимого жита.

Оскільки кількісні показники не дають змогу оцінювати зернове господарство, для його інтерпретації використано перерахунок зернівок за масою [Горбаненко, 2014]. Із урахуванням цих коефіцієнтів, найбільші показники мають пшениця двозернянка і ячмінь плівчастий (майже по третині частки); на других–третьох позиціях перебувають жито і пшениці м'які голозерні (менше 1/5 і 1/6 частки) відповідно; просо становило незначну частку (близько 1/20) (рис. 9, б). Загальним висновком щодо зернового господарства є те, що у парі “традиційні–прогресивні” перевірені часом, хоча й не занадто продуктивні зернові культури (пшениця двозернянка, ячмінь плівчастий і просо) становили понад дві третини масової частки. Тим не менше, прогресивні види (жито, пшениці м'які голозерні) мають доволі значні показники. Збільшення показників саме прогресивних культурних злакових, особливо жита, є важливою ознакою розвитку техніки землеробства [Lange, 1975].

Досі панує така теза загального характеру щодо палеоетноботанічних даних з археологічних пам'яток першої половини I тисячоліття н. е.: переважаючими культурами були пшениця двозернянка, ячмінь плівчастий і просо; жито ж могло з'явитися на початку римського періоду, але значення набуло лише на початку доби великого переселення народів (див., напр.: [Późny ..., 1981, s. 190; Lityńska-Zajac, 1997, s. 67]). Завдяки дослідженням матеріалів із Йосипівки-3, перелік розширено вівсом посівним, а також зернобобовими: сочевицею, горохом, викою ервілією [Пашкевич, Милян, 2010]. Серед матеріалів з об'єкта 3/2015 овес не виявлено; імовірно, що за подальших досліджень вельбарських матеріалів із Хрінників ситуація зміниться.

Порівняння з матеріалами черняхівської культури [Горбаненко, 2014а, рис. 5] вказують на меншу частку прогресивних культур у зерновому господарстві, а отже – й на дещо нижчий рівень розвитку землеробства.

Археозоологічний матеріал. Аналогічно, важливими і дотепер одиничними є археозоологічні визначення вельбарських матеріалів із поселенських пам'яток.

Таблиця 1. Хрінники-1, об'єкт 3/2015. Перелік знахідок кісток свійських ссавців.

Назва кістки	Бик	Коза / вівця	Свиня	Кінь
Мозкова частина черепа	10	—	—	—
Лицьова	15	1	5	—
Зуби верхні	9	—	1	3
Нижня щелепа	32	12	8	3
Зуби нижні	12 (+6)	3 (+5)	8	5 (+1)
Хребець	9	7	3	—
Ребро	4	1	1	—
Лопатка	14	2	2	1
Плечова	5	2	3	—
Променева	2	2	1	1
Ліктьова	1	—	3	—
П'ясткова	11	—	1	—
Тазова	5	2	1	2
Стегнова	—	2	—	—
Великогомілкова	8	3	1	1
Таранна	6	1	—	—
П'яткова	—	1	—	3
Плеснева	8	—	—	2
I фаланга	3	4	—	1
II фаланга	4	1	—	—
III фаланга	1	1	—	—
Під'язикова	2	—	—	—
Інші суглобові	4	2	1	—
Центральна	2	—	—	—

Перелік кісток свійських ссавців і їхня належність до скелета наведено у таблиці 1, статистичні дані щодо мінімальної кількості особин (МКО) домашніх тварин – таблиці 2. Дотепер проаналізовано матеріали з 10 об'єктів вельбарського поселення Хрінники-1 (включно з об'єктом 3/2015; до 2015 р. – визначення О. Журавльова). Дані щодо МКО раніше визначених матеріалів також долучено до загального аналізу археозоологічного комплексу.

Склад стада. За показниками МКО, понад третину в стаді свійських тварин становила дрібна рогата худоба (кози / вівці; ДРХ; *Ovis / Capra*), до

О. Милашевський, С. Горбаненко, М. Сергєєва, А. Панікарський, Т. Бітковська, С. Діденко
 53 ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2016. Випуск 20
 третини – велика рогата худоба (бик свійський; ВРХ; *Bos taurus*), близько 1/4 –
 свині свійські (*Sus domestica*), до 1/10 частки – коні свійські (*Equus caballus*)
 (див. табл. 2; рис. 10, б).

Таблиця 2. Хрінники-1, об'єкт 3/2015. Статистичні дані щодо остеологічних матеріалів
 (див. рис. 10).

Одиниці		Ссавці							Разом		Птахи, дикі		Риби
		Свійські				Разом		Дикі					
		ВРХ	ДРХ	Свині	Коні	N	%	Олень	N	%	Тете- рук	Орлан	Окуневі
Кістки	N	173	52	39	23	287	—	1	288	—	1	1	1
	%	60,3	18,1	13,6	8	—	100	—	—	—	—	—	—
	%	60,1	18,1	13,5	8	—	99,7	0,3	—	100	—	—	—
Осо- бини, N	м	—	3	3	—	5	—	?	?	—	—	—	—
	н/д	2	—	1	—	4	—	?	?	—	—	—	—
	д	5	5	2	2	14	—	?	?	—	—	—	—
Разом, особин		7	8	6	2	23	—	1	24	—	—	—	—
Осо- бини	%	30,4	34,8	26,1	8,7	—	100	—	—	—	—	—	—
	%	29,2	33,3	25	8,3	—	95,8	4,2	—	100	—	—	—
М'ясні продукти, %		60	11,4	12,9	15,7	100	—	—	—	—	—	—	—
		54,2	10,3	11,6	14,2		90,3	9,7	—	100	—	—	—

Доповнюють ці дані свідчення про оленя благородного (*Cervus elaphus*); з птахів – тетерук (*Lyrurus tetrix*) і орлан (*Haliaeetus*)⁴; із риб – родина окуневих (*Percidae*)⁵.

Порівняльний аналіз показав певну подібність матеріалів з усього поселення до об'єкта 3/2015. Між тим, помітні й розбіжності: наприклад, за загальними показниками МКО ДРХ у відсотковому співвідношенні має меншу частку, натомість пропорційно більшими представлені ВРХ і свині (рис. 10, б). Поясненням цим відмінностям можуть слугувати як нерепрезентативність вибірки з об'єкта, так і хронологічні відмінності між порівняно короткочасовим існуванням окремо взятого об'єкта порівняно з усім поселенням.

⁴ Визначення Л. Горобця.

⁵ Визначення О. Ковальчука.

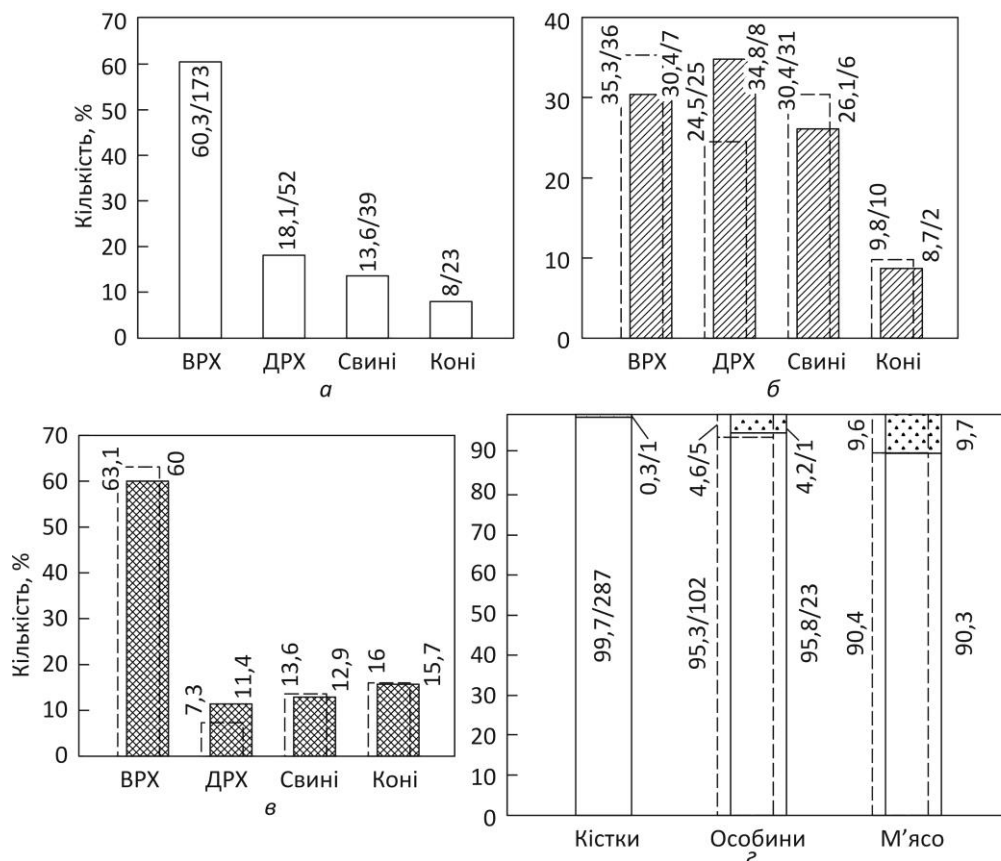

Рис. 10. Хрінники-1. Об'єкти вельбарської культури. Статистичні дані щодо ссавців, кількість: *а* – кісток; *б* – особин; *в* – м'ясної продукції; *г* – співвідношення свійських (внизу) до диких (вгорі) (див. табл. 2). Суцільною лінією позначено показники об'єкта 3/2015, штриховою – визначені узагальнені дані з об'єктів вельбарської культури.

Порівняльний аналіз із подібними матеріалами вельбарської культури нині майже неможливий. На території України археозоологічні визначення проведено також для поселення поблизу с. Лінів, однак вибірка там незначна: МКО там становить усього 16 (із них 15 – свійських). Польські колеги зазвичай не визначають МКО. Сумарне порівняння усієї вибірки з пам'ятки з черняхівськими матеріалами таке: загалом, в останніх за МКО було менше ВРХ; більше свиней; ДРХ і коні становили подібні частки стада. Більші відмінності спостережено при порівнянні з матеріалами винятково об'єкта 3/2015 (зведені дані щодо тваринництва черняхівської культури див.: [Горбаненко, 2007, табл. 20]; посилання на джерела див. там само).

Вікові показники. ВРХ представлені 2 напівдорослими і 5 дорослими особинами, коні – 2 дорослими, ДРХ – 3 молодими й 5 дорослими, свині – 3 молодими, 1 напівдорослою й 2 дорослими. Отже, великих тварин, які довго ростуть до принесення прижиттєвої користі й повільно розмножуються, берегли; “під ніж” йшли переважно тварини, які швидко розмножуються й набирають масу, а також не приносять прижиттєвої користі (свині). Такі самі тенденції демонструє й загальний матеріал.

Прижиттєве використання. ВРХ і коней могли використовувати як тяглову силу. Опосередкованим підтвердженням чому слугує й розвинене землеробство (див. вище). Крім того, ВРХ і ДРХ утримували для отримання молока. На це опосередковано вказує й вікова градація, за якою у цих тварин переважали дорослі особини. Можна припустити й використання вовни ДРХ.

Умови існування. Значна частка великих тварин (ВРХ, коні) свідчить про наявність достатньої кількості пасовиськ навколо поселення. Випасання худоби (й існування пасовиськ) опосередковано підтверджено й визначеннями собак з інших об’єктів вельбарської культури, де встановлено п’ять дорослих особин. Останніх також могли використовувати й для полювання.

М’ясна продукція. У цій статті використано розрахунки за К. Антіпіною [Антипина, 2008]. За таким розрахунком, абсолютну перевагу мала яловичина (60 %); інші види слугували доповненням (конина, свинина, баранина / козлятина). Подібно виглядають і зведені дані, за якими кількість м’ясної продукції від свійських тварин відрізняється максимум на 3,1 % (рис. 10, в).

Мисливство. Виявлено рештки трьох об’єктів полювання: оленя, тетерука і орлана. З усього вельбарського поселення, крім оленів (3 особини) визначено також по одній особині ведмедя й кабана. Перераховані види – переважно, з різних причин, доволі складні для полювання, але становлять цінну здобич. Маса оленя звичайного становить до 300 кг; може мешкати в різних лісових та напіввідкритих місцевостях. На оленя звичайного можна було полювати впродовж усього року. Вполювавши оленя, мисливець отримував м’ясо, шкуру, кістки, жили, роги. Останні становили суттєву сировинну базу для косторізних майстерень. *Ведмідь* – надзвичайно сильна тварина; його зріст сягає 2 м, а маса становить 150–300 кг. Ведмеді мешкають у лісових (і гірських) районах; перевагу надають хвойним, менше змішаним лісам. Цінними для мисливця є м’ясо, шкура та жир. Бурий ведмідь є “господарем лісу”, однією з найнебезпечніших тварин лісової смуги, тому навряд чи полювали на нього винятково заради шкури або м’яса. Певною мірою полювання на ведмедя, пов’язане з ризиком, могло бути ознакою мужності, свого роду “чоловічою грою”, ініціацією. Невипадково деякі давні племена шанували культ ведмедя. Зауважимо, що кістки ведмедя було виявлено поблизу капища [Козак, 2012, с. 119]. Маса кабана може сягати 300 кг. Він може мешкати в різних лісах, по

ярах, байраках, очеретяних заростях тощо. Загнаний звір стає надзвичайно небезпечним для нападника. Цінність для мисливця полягає у значній кількості м'яса, шкурі, кістках, щетині, іклах. Із останніх виготовляли, наприклад, амулети (один такий амулет було виявлено у жертovníку).

Існує небезпідставна думка, що на поселення потрапляло значно менше кісток диких тварин, що автоматично дещо занижує роль мисливства у системі господарювання давніх людей. Але навіть за існуючими даними загальна кількість впольованих тварин становить до 5 % від усіх звірів, а кількість отриманого від них м'яса – десяту частину усієї м'ясної продукції (рис. 10, з).

Про привласнюючі форми господарювання свідчать і кістки птахів, з яких полювання на орлана також треба вважати таким, що більше схоже на тренування.

Загальні висновки щодо мисливства такі. Об'єктом полювання були сильні / швидкі / витривалі тварини, що свідчить про мисливство як певний вид тренування та / або певні “чоловічі ігри” (ініціація?). Полювання на оленів могло бути певним промислом, призначеним забезпечувати якісною сировиною косторізні майстерні. Результати аналізу мисливства також опосередковано підтверджують важливість тваринництва як галузі, що майже повністю покривала потреби давніх мешканців у м'ясній продукції.

Риболовля. Нині з об'єкта 3/2015 є лише один хребець окуневих; ще кілька хребців сома походять із житла 121. Аналіз археологічних даних підтверджує існування галузі: у житлі виявлено грузило для рибальських сітей і виріб із кістки, який зручно було використовувати для плетіння сітей.

Отже, за результатами визначень методами природничих досліджень встановлено: розвинену відтворюючу форму господарювання – сільське господарство, що вочевидь було провідним для забезпечення життєвих потреб; привласнюючі форми розширювали й доповнювали раціон (мисливство, риболовля), а також забезпечували сировиною інші галузі і могли відігравати певну роль у тренуванні й ініціації (мисливство).

Отже, об'єкт 3/2015, досліджений за польові сезони 2014–2015 рр., містив важливий для інтерпретацій речовий матеріал, доповнений визначеннями методами природничих наук.

За палеоетноботанічними даними рівень розвитку землеробства треба визнати доволі високим, але дещо нижчим за черняхівський. Склад стада (також дещо відрізняється від черняхівського) і вікова градація тварин у ньому свідчить про високу розвиненість тваринництва. Загальною оцінкою щодо сільського господарства є констатація його високого рівня, де землеробство й тваринництво були органічно взаємодоповнюючими галузями. Ці дані знаходять опосередковане підтвердження і в незначній частці мисливської здобичі у м'ясному раціоні. Зважаючи на останнє, а також на спектр об'єктів полювання

(за матеріалами всього поселення), вочевидь, його треба визнати передусім певним тренувальним процесом, та, імовірно, основним засобом для постачання якісної сировини для майстерень з обробки кістки та рогу. Роль рибальства нез'ясована, хоча варто констатувати поширеність цього промислу загалом.

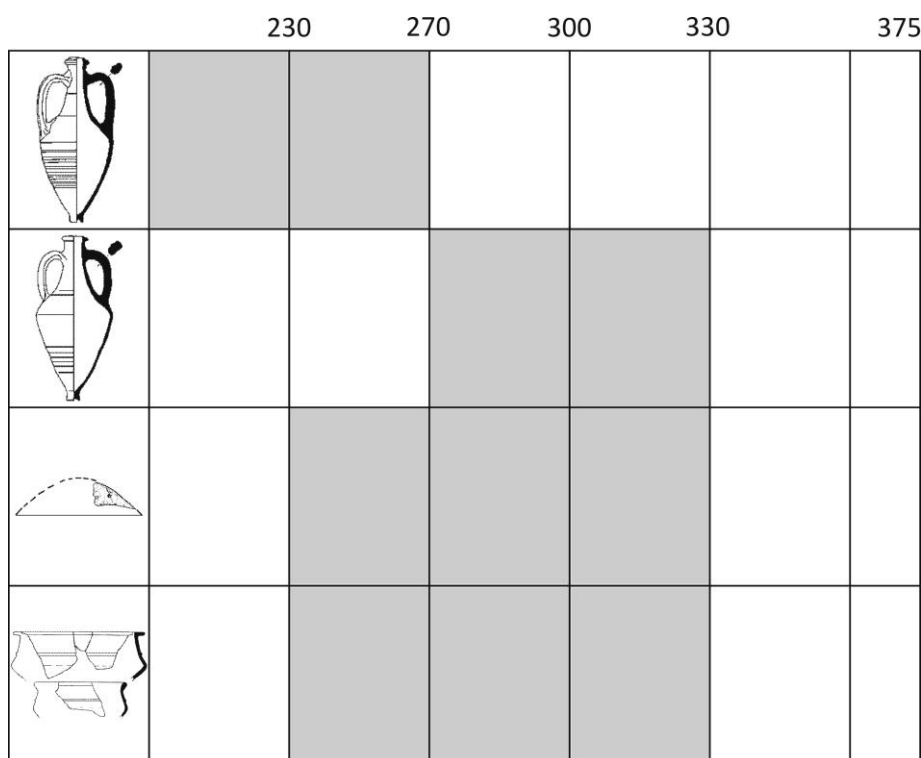

Рис. 11. Хрінники-1. Кореляція хронологічних індикаторів об'єкта 3/2015.

Об'єкт 3/2015 вирізняється з-поміж інших об'єктів поселення якісними та кількісними показниками археологічних матеріалів. Варта уваги також кількість і типологічний ряд античних імпортів. Ці дані вказують на доволі високий соціальний статус мешканців житла, котрі могли дозволити собі вино із римських провінцій (амфори) та гончарні горщики для кухонних потреб. За зустрічальністю хронологічних індикаторів, період функціонування об'єкта 3/2015 припадає на другу фазу функціонування поселення – ступені С₂/С₃, найвірогідніше, в межах 270–330 рр. (рис. 11). У той час загальною тенденцією для поселення стала поява великих за площею наземних жител і збільшення кількості черняхівського імпорту (гончарна кераміка, фібули тощо). Об'єкт 3/2015 має доволі великий відсоток та кількісний склад гончарної кераміки – 23,4%. Цілком вірогідно, що виробничий осередок гончарної

кераміки був десь неподалік, а може й на самому поселенні. Варто зазначити, що гончарні горни виявлені й на вельбарських поселеннях Привільне та Підлужжя, розташованих у басейні середньої течії р. Іква [Ткач, 2005, с. 76] (див. рис. 1, 2, 3), що відносно неподалік від Хрінницького поселення. Виробництво гончарної кераміки зафіксовано і на інших пам'ятках із вельбарським культурним компонентом (Малополовецьке-2, Глеваха, Рукомиш-2) [Терпиловський, 1989; Кравченко и др., 2004, с. 142; Строцень Б., Строцень М., 2010]. Важливим є спостереження Р. Терпиловського щодо комплексів черняхівської культури із Глевахи. У ранніх спорудах переважала ліпна кераміка вельбарських типів, тоді як у пізніших – гончарна. У процесі заміщення ліпної кераміки гончарною Р. Терпиловський вбачав процес “черняхівізації вельбарців”, причому, за матеріалами будівлі 5, можна стверджувати, що виробництво гончарної кераміки перебувало в руках саме “вельбарців” [Терпиловський, 1989, с. 245]. Вірогідно, цей процес мав місце й на Волині, у середовищі власне вельбарської культури, про що свідчать матеріали об'єктів завершальної фази функціонування поселення. Наприклад, у житлі 54 співвідношення ліпної й гончарної кераміки становило 15 до 85 % [Козак та ін., 2004, с. 93]. Варто зазначити, що на пам'ятках вельбарської культури Польщі дослідники пов'язують поширення гончарної кераміки із впливами пшеворської та черняхівської культур і культур центральноєвропейських германців. Власного гончарного виробництва вони не мали [Kokowski, 1988].

Надзвичайно рідкісним явищем для вельбарської культури є наявність прясла з рунічними знаками. Ця знахідка вказує на походження населення вельбарської культури з території Скандинавії. На ці зв'язки, вірогідно, вказує й знахідка кістяного вістря, що знаходить аналогії на скандинавських пам'ятках.

На відміну від більшості жител цієї фази, об'єкт 3/2015 заглиблений у материк на 1,2–1,3 м, що є відображенням тенденцій попередньої будівельної традиції на поселенні.

Нині об'єкт 3/2015 – одне з найкраще досліджених і найбагатших жител вельбарської культури, що існувало у період її найбільшого розквіту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антипина Е. Е. Состав древнего стада домашних животных: логические аппроксимации / Е. Е. Антипина // *Opus: междисциплинарные исследования в археологии*. – Москва: Институт археологии РАН, 2008. – Вып. 6. – С. 67–85.
2. Белявец В. Г. К изучению памятников вельбарской культуры в Беларуси / В. Г. Белявец // *Nowe materiały i interpretacja. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej* / Red. Mirosław Fudziński, Henryk Paner. – Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, 2007. – С. 293–344.
3. Васильев А. А. Еще раз к хронологии позднейших сарматских древностей Буджака / А. А. Васильев, А. Н. Дзиговский // *Stratum plus*. – 2001–2002. – № 4. – С. 315–334.
4. Внуков С. Ю. Причерноморские амфоры I в. до н. э. – II в. н. э. – Ч. 2: Петрография, хронология, проблемы торговли / С. Ю. Внуков. – Санкт-Петербург, 2006. – 324 с.
5. Внуков С. Ю. Продолжительность использования античных винных амфор / С. Ю. Внуков // *Краткие сообщения Института археологии РАН*. – 2015. – Вып. 238. – С. 161–169.
6. Вяргей В. Помники вельбарскай культуры / В. Вяргей // *Археалогія Беларусі*. – Минск, 1999. – Т. 2: Жалезны век і раньняе сярэднявечча. – С. 298–316.
7. Герета І. П. Чернелево-Руський могильник / І. П. Герета. – Київ; Тернопіль, 2013. – 276 с. (Oium. – № 3).
8. Горбаненко С. А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. / С. А. Горбаненко. – Київ, 2007. – 198 с.
9. Горбаненко С. Палеоеотнеботанічні дані з поселення черняхівської культури поблизу с. Комарів (за результатами флотації) / Сергій Горбаненко // *Археологічні дослідження Львівського університету*. – 2014. – Вип. 18. – С. 261–272.
10. Діденко С. В. Хронология светлоглиняных узкогорлых амфор типов Шелов D и F (по материалам погребальных комплексов) / С. В. Діденко // *Черняхівська культура: до 120-річчя від дня народження В. П. Петрова*. – Київ, 2014. – С. 34–49 (Oium. – № 4).
11. Діденко С. В. До питання про верхню хронологічну межу світлоглиняних вузькогорлих амфор типу Шелов D / С. В. Діденко // *Olbio: In Memoriam V. V. Kharivina*. – Київ, 2014. – С. 385–393 (Археологія і давня історія України. – Вип. 1 (14)).
12. Козак Д. Н. Вельбарская культура / Д. Н. Козак // *Археология Украинской ССР*. – Киев, 1986. – Т. 3: Раннеславянский и древнерусский период. – С. 127–135.
13. Козак Д. Н. Вельбарская культура на Волини / Д. Н. Козак // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim*. – 1988. – Т. 1. – С. 117–137.
14. Козак Д. Н. Поселение вельбарской культуры Боратын I на Волини / Д. Н. Козак // *Советская археология*. – 1989. – № 2. – С. 169–181.
15. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.) / Д. Н. Козак. – Київ, 1992. – 176 с.

16. *Козак Д. Н.* Поселення неврів, слов'ян і германців на Стирі / Д. Н. Козак. – Київ, 2012. – 264 с.
17. *Козак Д. Н.* Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010–2014 рр. / Д. Н. Козак. – Київ: Інститут археології НАН України, 2016. – 118 с.
18. *Козак Д. Н.* Давні землероби на Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі) / Д. Н. Козак, Б. А. Прищеп, В. В. Шкоропад. – Київ, 2004. – 298 с.
19. *Козак Д. Н.* Косторізнi майстерні готів на Волині / Д. Н. Козак, М. С. Сергєєва // Археологія. – 2013. – № 3. – С. 53–61.
20. *Кравченко Н. М.* Памятники археологии позднеимского времени Правобережной Киевщины / Н. М. Кравченко, О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкин, А. В. Петраускас. – Київ, 2007. – 456 с.
21. *Магомедов Б. В.* Керамические пряслица черняховской культуры / Б. В. Магомедов. – Киев, 2015. – 170 с.
22. *Магомедов Б. В.* Могильник черняхівської культури Легедзине: дослідження 2015 року / Б. В. Магомедов, С. В. Діденко, О. С. Милашевський // Археологічні дослідження в Україні у 2015 р. – Київ: Стародавній Світ, 2016. – С. 207–208.
23. *Милашевський А. С.* Керамический кубок с руническими знаками из Малополовецкого-2 / А. С. Милашевський // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и великого переселения народов. – Тула, 2010. – Ч. 2. – С. 115–119.
24. *Никитина Г. Ф.* Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой обл. / Г. Ф. Никитина // Могильники черняховской культуры. – Москва: Наука, 1988. – С. 5–97.
25. *Пашкевич Г. А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. – II тыс. н. э.: Каталог II. – Препр. / Г. А. Пашкевич. – Київ, 1991. – 47 с.
26. *Пашкевич Г. О.* Палеоботаничні знахідки з поселення Йосипівка-III у Побужжі / Г. О. Пашкевич, Т. Р. Милян. – Львів, 2010. – 64 с.
27. *Петраускас А. В.* Про деякі особливості технології та хронології гончарних горщиків черняхівських пам'яток Постугняння / А. В. Петраускас, О. В. Петраускас // Археологічні студії. – 2008. – Вип. 3. – С. 53–97.
28. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – Москва, 1981. – 608 с.
29. *Сымонович Э. А.* Орнаментация черняховской керамики / Э. А. Сымонович // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1964а. – № 116. – С. 270–361.
30. *Сымонович Э. А.* Игрально-счетные жетоны на памятниках черняховской культуры / Э. А. Сымонович // Советская археология. – 1964б. – № 3. – С. 307–312.
31. *Строцень Б. С.* Рукомиш II – поселення і виробничий комплекс черняхівської культури (дослідження 2004 р.) / Б. С. Строцень, М. Б. Строцень // Актуальні проблеми археології України. – Київ, 2010. – С. 226–234 (Археологія і давня історія України. – Вип. 4).

32. *Терпиловский Р. В.* К проблеме контактов киевской и вельбарской культур / Р. В. Терпиловский // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.* – Lublin, 1989. – Т. II. – С. 231–247.
33. *Тилішак В. С.* Чернелево-Руський могильник черняхівської культури: Дис. ... канд. іст. наук / В. С. Тилішак. – Київ, 2014.
34. *Ткач В. В.* Пам'ятки вельбарської культури в басейні середньої течії р. Іква / В. В. Ткач // *Археологія.* – 2005. – № 3. – С. 69–77.
35. *Храпунов И. Н.* Могильник Дружное (III–IV вв. нашей эры) / И. Н. Храпунов. – Люблин, 2002. – 313 с.
36. *Шелов Д. Б.* Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология / Д. Б. Шелов // *Краткие сообщения Института археологии АН СССР.* – 1978. – Вып 156. – С. 16–21.
37. *Шишкин Р. Г.* Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры / Р. Г. Шишкин // *Сто років вивчення культур полів поховань на Україні.* – Київ, 1999. – С. 43–48.
38. *Щукин М. Б.* Поселение Лепесовка: Вельбарк или Черняхов? / М. Б. Щукин // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.* – 1989. – Т. II. – С. 195–215.
39. *Юрочкин В. Ю.* Хронология могильников Центрального и Юго-Западного Крыма III–IV вв. н. э. / В. Ю. Юрочкин, А. А. Труфанов // *Древняя Таврика.* – Симферополь, 2007. – С. 359–382.
40. *Andrzejowski J.* Nadkole 2: A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland / J. Andrzejowski. – Kraków, 1998. – 268 p.
41. *Dąbrowska T.* Kamieńczyk: ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien / T. Dąbrowska. – Kraków, 1997. – 334 s.
42. *Jaskanis J. Cecele.* Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen / J. Jaskanis // *Monumenta Archaeologica Barbarica.* – Kraków, 1996. – Т. II. – 256 s.
43. *Kokowski A.* Ze studiów nad ceramiką wykonaną na kole w kulturze wielbarskiej / A. Kokowski // *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim.* – 1988. – Т. II. – S. 157–176.
44. *Lange E.* The development of agriculture during the first millennium AD / E. Lange // *Geologiska Föreningens i Stockholm Föreläsningar.* – 1975. – V. 97. – P. 115–124.
45. *Lityńska-Zajac M.* Roslinność i gospodarka rolna w okresie rzymskim / M. Lityńska-Zajac. – Kraków, 1997. – 280 s. (Studium archeobotaniczne).
46. *Luik H.* For hunting or for ware fare? Bone arrowheads from the Late Bronze Age fortified settlements in Eastern Baltic / H. Luik // *Estonian Journal of Archaeology.* – Tallinn, 2006. – 10, 1. – P. 132–149.
47. *Machajewski H.* Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej / H. Machajewski // *Od paleolitu do nowożytności. Archeologiczne badania na terenie budowy obwodnicy Wysckowa.* – Gdańsk, 2007. – S. 111–152.
48. *Munsell A. N.* Soil Color Charts / A. N. Munsell. – New York, 2000.

49. Późny okres lateński i okres rzymski / Red. J. Wielowiejski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. – 493 s. (Prahistoria ziem Polskich, t. V).
50. *Rau G.* Körpergräber mit Glasbeigaben des. 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum / G. Rau // *Acta Praehistorica et Archaeologica.* – 1972. – No. 3. – S. 109–170.
51. *Riesch H.* Pfeil und Bogen zur Merowingerzeit. Eine Quellenkunde und Rekonstruktion des frühmittelalterlichen Bogenschießens / H. Riesch. – Wald-Michelbach, 2002. – 120 s.
52. *Wołągiewicz R.* Kultura wielbarska – problemy interpretacji etnicznej / R. Wołągiewicz // *Problemy kultury wielbarskiej.* – Słupsk, 1981. – S. 79–106.
53. *Wołągiewicz R.* Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a morzem Czarnym / R. Wołągiewicz. – Szczecin, 1993. – 342 s.

Стаття: надійшла до редакції 02.10.2016
прийнята до друку 06.12.2016

**COMPLEX STUDIES
OF WIELBARK CULTURE SETTLEMENT OF KHRINNYKY-1
(AFTER MATERIALS FROM OBJECT 3/2015)**

Olexandr MYLASHEVSKYI, Sergiy GORBANENKO, Maryna SERGEIEVA,
Anton PANIKARSKYI, Tetiana BITKOVSKA
*Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine,
12, Geroiv Stalingrada Av., Kyiv, Ukraine, 04210,
milan7667@gmail.com, gorbanenko@gmail.com, mar.sergeyeva@gmail.com,
anton.panikarski@gmail.com, allesligue@gmail.com*

Sergiy DIDENKO
*National Museum of the History of Ukraine,
2, Volodymyrska Str., Kyiv, Ukraine, 01030,
svdidenko.arh@gmail.com*

Materials of complex studies of Wielbark culture dwelling (object 3/2015, Khrinnyky-1 settlement) are introduced in a scientific turn. The settlement is located on the terrace of the tract of Shankiv Yar, on the left bank of the Styr river (Khrinnyky village, Demydivka district of Rivne region). A structure of dwelling is described; a complex of items from its filling is analyzed. The results of natural science research methods in archeology are palaeoethnobotanical and archaeozoological definitions.

A chronology of functioning of dwelling is determined within the period of C₂ (270–330 AD). The basis is a comprehensive analysis of such chronological indicators as antler comb, fragments of the narrow-necked light-clay amphorae of Shelov D, and Shelov F types, and quantitative and typical ratio of Cherniakhiv culture pottery. Among the unique individual finds from dwelling are spindle-whorl with runic signs, and bone tip of dart, which are similar to materials of Late Roman Time from Scandinavia.

Reproducing (agriculture and animal husbandry) and food-gathering (hunting and fishing) forms of economy are also analyzed. Analysis of farming indicates a high level complementarity of its two branches. However it was less developed than that of Cherniakhiv culture. Hunting obviously had no importance for providing with meat products, but it was important as a kind of training. It also supplied raw materials for bone carving workshops. The role of fishery is not clear, although it should be stated the prevalence of fisheries as a whole.

Now the object 3/2015 is one of the most fully studied and richest dwellings of Wielbark culture existed in its most flourishing the period.

Keywords: Wielbark culture, ceramics, bone carving, antique imports, palaeoethnobotany, archaeozoology, economy.

REFERENCES

- Andrzejowski, Jacek. *Nadkole 2: A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland*. Kraków, 1998.
- Antipina, Ekaterina. “Sostav drevnego stada domashnikh zhyvotnykh: logicheskie approksimacyi.” *Opus: mezhdisciplinarnye issledovania v arkhelohii* 6 (2008): 67–85. (in Russian)
- Belivec, Vadim. “K izucheniu pamiatnikov velbarskoi kultury v Belarusi.” *Nowe materiały i interpretacja. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*. Red. Mirosław Fudziński, Henryk Paner. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, 2007. 293–344. (in Russian)
- Dąbrowska, Teresa. *Kamieńczyk: ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien*. Kraków, 1997. (in German)
- Didenko, Sergiei. “Khronologia svetloglinianykh uzkogorlykh amfor tipov Shelov D i F (po materialam pogrebalnykh kompleksov).” *Cherniakhivska kultura: do 120-richchia vid dnia narodzhennia V. P. Petrova*. Kyiv, 2014. 34–49 (*Oium* 4). (in Russian)
- Didenko, Serhii. “Do pytannia pro verkhniu khronolohichnu mezhu svitlohlynianykh vuzkohorlykh amfor typu Shelov D.” *Olbio: In Memoriam V. V. Krapivina*. Kyiv, 2014. 385–393 (*Arkheologia i davnia istoria Ukrainy* 1/14). (in Ukrainian)
- Gereta, Ihor. *Chernelevo-Ruskyi mohylnyk*. Kyiv, Ternopil, 2013. (*Oium* 3). (in Ukrainian)
- Horbanenko, Serhii. *Zemlerobstvo i tvarynnyctvo slovia Livoberezhzhia Dnipra druhoi polovyny I tys. n. e.* Kyiv, 2007. (in Ukrainian)
- Horbanenko, Serhii. “Paleoetnobotanichni dani z poselennia cherniakhivskoi kultury poblyzu s. Komariv (za rezultatamy flotacii).” *Arkheologichni doslidzennia Lvivskoho Universytetu* 18 (2014): 261–272. (in Ukrainian)
- Jaskanis, Jan. *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*. Kraków, 1996. (*Monumenta Archaeologica Barbarica* 2). (in German)
- Khrapunov, Igor. *Mogilnik Druzhnoie (III–IV vv. nashei ery)*. Lublin, 2002. (in Russian)

- O. Милашевський, С. Горбаненко, М. Сергеева, А. Панікарський, Т. Бітковська, С. Діденко*
ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2016. Випуск 20 64
- Kokowski, Andrzej. “Ze studiów nad ceramiką wykonaną na kole w kulturze wielbarskiej.” *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, t. 2*. Lublin, 1988. 157–176. (in Polish)
- Kozak, Denys. “Velbarskaia kultura.” *Arkheologia Ukrainkoi SSR. T. 3: Rannieslavianskii i drevnierusskii period*. Kiev: Naukova dumka, 1986. 127–135. (in Russian)
- Kozak, Denys. “Velbarska kultura na Volyni.” *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, t. 1*. Lublin, 1988. 117–137. (in Ukrainian)
- Kozak, Denys. “Posielienie velbarskoi kultury Boratyn I na Volyni.” *Sovietskaia arkheologia 2* (1989): 169–181. (in Russian)
- Kozak, Denys. *Etnokulturna istoria Volyni (I st. do n. e. – IV st. n. e.)*. Kyiv, 1992. (in Ukrainian)
- Kozak, Denys. *Poselennia nevriv, slovia i hermantsiv na Styri*. Kyiv, 2012. (in Ukrainian)
- Kozak, Denys. *Khrinnyky (Shankiv Yar) – pamiatka davnoi istorii Volyni. Doslidzhennia 2010–2014 rr.* Kyiv: Instytut arkheolohii NANU, 2016. (in Ukrainian)
- Kozak, Denys, i Pryshchepa, Bohdan, i Shkoropad, Vitalii. *Davni zemleroby Volyni (pamiatky arkheolohii na Khrimnytskomu vodokhovyshchi)*. Kyiv, 2004. (in Ukrainian)
- Kozak, Denys, i Serheieva, Maryna. “Kostorizni maisterni hotiv na Volyni.” *Arkheolohia 3* (2013): 53–61. (in Ukrainian)
- Kravchenko, Nadiezhda, i Petrauskas, Oleg, i Shyshkin, Ruslan, i Petrauskas, Andrii. *Pamiatniki arkheologii pozdnierimskogo vriemieni Pravobierieznoi Kievshchiny*. Kiev, 2007. (in Russian)
- Lange, Elsbeth. “The development of agriculture during the first millennium AD.” *Geologiska Föreningens i Stockholm Föreläsningar 5* (1975): 115–124.
- Lityńska-Zajac, Maria. *Roslinność i gospodarka rolna w okresie rzymskim*. Kraków, 1997. (in Polish)
- Luik, Heidi. “For hunting or for ware fare? Bone arrowheads from the Late Bronze Age fortified settlements in Eastern Baltic.” *Estonian Journal of Archaeology* 10/1 (2006): 132–149.
- Machajewski, Henryk. “Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej.” *Od paleolitu do nowożytności. Archeologiczne badania na terenie budowy obwodnicy Wyszkowa*. Gdańsk, 2007. 111–152. (in Polish)
- Magomedov, Boris. *Kieramichieskie priaslitsa cherniakhovskoi kultury*. Kiev, 2015. (in Russian)
- Magomedov, Borys, i Didenko, Serhii, i Mylashevskiy, Oleksandr. “Mohylnyk cherniakhivskoi kultury Lehedzyne: doslidzhennia 2015 roku.” *Arkheohichni doslidzhennia v Ukraini u 2015 rotsi*. Kyiv: Starodavnii Svit, 2016. 207–208. (in Ukrainian)
- Milashevskii, Aleksandr. “Kieramichieskii kubok s runichieskimi znakami iz Malopoliwieckogo-2.” *Liesnaia i liesostiepnaia zony Vostochnoi Evropy v epokhi*

- Munsell, Albert N. *Soil Color Charts*. New York, 2000.
- Nikitina, Galina. “Mogilnik u s. Oselivka Kielmienetskogo raiona Chernovitskoi oblasti.” *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, 1988. 5–97. (in Russian)
- Pashkievich, Galina. *Palieotnobotanicheskie nakhodki na tierritorii Ukrainy. Pamiatniki I tys. do n. e. – II tys. n. e.: Katalog II*. Kiev, 1991. (in Russian)
- Pashkevych, Halyna, i Mylian, Taras. *Palebotanichni znakhidky z poselennia Yosypivka-III u Pobuzhzhzi*. Lviv, 2010. (in Ukrainian)
- Petrauskas Andrii, i Petrauskas Oleh. “Pro deiaki osoblyvosti tekhnolohii ta khrolohii honcharynykh horshchykyv cherniakhivskykh pamiatok Postuhniannia.” *Arkheolohichni studii* 3 (2008): 53–97. (in Ukrainian)
- Późny okres lateński i okres rzymski*. Red. Jerzy Wielowiejski. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1981. (*Prahistoria ziem Polskich* 5). (in Polish)
- Rau, Günter. “Körpergräber mit Glasbeigaben des. 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum.” *Acta Praehistorica et Archaeologica* 3 (1972): 109–170. (in German)
- Riesch, Holger. *Pfeil und Bogen zur Merowingerzeit. Eine Quellenkunde und Rekonstruktion des frühmittelalterlichen Bogenschießens*. Wald-Michelbach, 2002. (in German)
- Rybakov, Boris. *Yazychestvo drievnykh slavian*. Moskva, 1981. (in Russian)
- Shchukin, Mark. “Posielienie Liepiesovka: Vielbark ili Chierniakhov?” *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, t. 2*. Lublin, 1989. 195–215. (in Russian)
- Shelov, Dmitrii. “Uzkogorlye svietloglinianyie amfory piervykh viekov nashei ery. Klassifikacyia i khronologia.” *Kratkie soobshchienia Instituta arkheolohii AN SSSR* 156 (1978): 16–21. (in Russian)
- Shyshkin, Ruslan. “Klassifikacyia i tipologia triokhsloinykh griebnej cherniakhovskoi kultury.” *Sto rokiv vyvchennia kultur poliv pokhovan na Ukraini*. Kyiv, 1999. 43–48. (in Russian)
- Strotsen, Bohdan, i Strotsen, Maksym. “Rukomysh II – poselennia i vyrobnychy kompleks cherniakhivskoi (doslidzhennia 2004 r.)” *Aktualni problem arkheolohii Ukrainy*. – Kyiv, 2010. 226–234 (*Arkheolohia i davnia istoria Ukrainy* 4). (in Ukrainian)
- Symonovich, Erast. “Ornamentacyia cherniakhovskoi keramiki.” *Materialy i issledovania po arkheologii SSSR* 116 (1964): 270–361. (in Russian)
- Symonovich, Erast. “Igralno-schiotnyie zhetony na pamiatnikakh cherniakhovskoi kultury.” *Sovietskaia arkheolohia* 3 (1964): 307–312. (in Russian)
- Terpilovskii, Rostislav. “K problemie kontaktov kievskoi i velbarskoi kultur.” *Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, t. 2*. Lublin, 1989. 231–247. (in Russian)
- Tkach, Vitalii. “Pamiatky velbarskoi kultury v baseini serednioi techii r. Ikva.” *Arkheolohia* 3 (2005): 69–77. (in Ukrainian)

- О. Милашевський, С. Горбаненко, М. Сергеева, А. Панікарський, Т. Бітковська, С. Діденко*
ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2016. Випуск 20 66
- Tylishchak, Volodymyr. “Chernelevo-Ruskyi mohylnyk cherniakhivskoi kultury”. PhD diss., Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, Kyiv, 2014. (in Ukrainian)
- Vasiliev, Aleksandr, i Dzyhovskiy, Aleksandr. “Eshchio raz k khronologii pozdnejshykh sarmatskikh drievnostiei Budzhaka.” *Stratum plus* 4 (2001–2002): 315–334. (in Russian)
- Viargei, Valiantsina. “Pomniki velbarskoi kultury.” *Arkheologia Belarusi. T. 2: Zhalezny vek i ranniaie siaredniavechcha*. Minsk, 1999. 298–316. (in Belarusian)
- Vnukov, Sergei. *Prichernomorskie amfory I v. do n. e. – II v. n. e. Ch. 2: Petrografia, khronologia, problemy trgovli*. Sankt-Peterburg, 2006. (in Russian)
- Vnukov, Sergei. “Prodolzhytelnost ispolzovania antichnykh vinnykh amfor.” *Kratkie soobshchenia Instituta arkheologii RAN* 238 (2015): 161–169. (in Russian)
- Wołagiewicz, Ryszard. “Kultura wielbarska – problemy interpretacji etnicznej.” *Problemy kultury wielbarskiej*. Słupsk, 1981. 79–106. (in Polish)
- Wołagiewicz, Ryszard. *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a morzem Czarnym*. Szczecin, 1993. (in Polish)
- Yurochkin, Vladislav, and Trufanov, Aleksandr. “Khronologia mogilnikov Tsentralnogo i Yugo-Zapadnogo Kryma III–IV vv. n. e.” *Drievniaia Tavrika*. Simferopol, 2007. 359–382. (in Russian)